

ABŞ-yň Ýokary Sudy

5 bap

SUD PUDAGY

KONSTITU- SIÝANYŇ DÜŞÜNDIRILIŞI

*«Konstitusiýa laýyklykda,
sud ulgamy biziň
azatlygymyzyň we biziň
eýeçiligimiziň kepilnamasy
bolup durýar.»*

– Çarlz Ewans Hýuz, ABŞ-yň
Ýokary Sudunyň Başlygy,
Elmaýrda, Nýu Ýork şaty,
1907-nji ýylda sözlän sözi.

Federal hökümetiň üçünji pudagy, sud häkimiýeti, ýurduň bütin çäginä öz içine alýan sudlaryň ulgamyndan durýar. Bu ulgamyň başynda Birleşen Ştatlaryň Ýokary Sudy durýar.

Ştatlaryň sud ulgamy entek Konstitusıyanyň taslamasy işlap düzülmänkäde bardy. Konstitusion Konventiň wekilleriniň arasynda federal sud ulgamlarynyň döredilmek zerurlygy, şeýle-de bu ulgamyň ştatlaryň sudlaryny gysyp çykarmalydygy ýa-da dældigi barasyndaky mesele dogrusynda düýpli gapmagaşylyklar ýüze çykdy. Beýleki ara alyp maslahatlaşylyan meseleler ýaly, wekiller ştatlaryň sudlarynyň sud etmek hukuklaryny (ýurisdiksiýasyny) saklap galmagyna, şol bir wagtda Konstitusıyanyň federal sud ulgamyna çäklendirilen häkimiýeti bermegine getirýän ylalaşyklary gazandylar. Konstitusıyanyň 3-nji maddasynda federal sud ulgamlarynyň aşadaky esaslary kesgitlenilýär: «Birleşen Ştatlaryň Sud häkimiýeti diňe Ýokary Suda we Kongresiň wagtal-wagtal ykrar edip biljek aşakda durýan sudlaryna degişlidir».

FEDERAL SUDLARYŇ ULGAMY

Ýokarda agzalan düzgünnamadan ugur alyp, birinji çagyryşyň Kongresi ýurdy okruglara bölde we her okrug üçin federal sudlary döretde. Bu başlangyçdan häzirki düzüme emele geldi: Ýokary Sud, 13 sany şikayat sudlary, 94 sany federal okrug sudlary we aýratyn sud etmäge hukukly 2 sany ýörite sud. Häzirki watda Kongress federal sudlary döretmekde we ýatymakda, şeýle-de federal sud ulgamynda sudýalaryň sanyny kesgitlemekde öz hukuklaryny saklap

galýar. Ýöne onuň Ýokary Sudy ýatymamaga hukugy ýokdur.

Sud häkimiýeti hereket edýän Konstitusıyanyň, Kongresiň kanunlarynyň we Birleşen Ştatlaryň halkara gepleşikleriniň, ýagny ilçileriň, wezipeli adamlaryň, Birleşen Ştatlardaky daşary ýurtlaryň konsullarynyň işine degişlilikde ýüze çykýan işlerine; ABS-yň Hökümetiniň tarapdar bolýan jeddelerine, ştatlaryň arasyndaky (ýa-da olaryň raýatlarynyň) we daşary döwletleriň (ýa olaryň raýatlarynyň, ýa-da olaryň tabynlygyndakylaryň) arasyndaky jedellere we bergidarlyk baradaky işlere ýaýraýar. 11-nji Düzediş federal sud etmek hukugyny, bir ştatyň talapkar, beýleki ştatyň hökümetiniň günäkär hökmünde çykyş edýän ýagdaýlaryndan aýyrdy. Bu federal sud etmek hukugynyň, ştatyň hökümetiniň talapkar hökmünde, beýleki ştatyň raýatynyň günäkär hökmünde çykyş edýän işlerine ýaýramaklygyna päsgel bermedi.

Federal sudlaryň häkimiýeti raýatlaryň ýitginini öwezini dolmak we beýleki zeperler baradaky arzalaryna, şeýle-de federal kanunlaryň esasynda ýüze çykýan jenaýat işlerine degişlidir. Konstitusıyanyň III-nji maddasyndan ştatlaryň sudlarynyň we federal sudlaryň arasyndaky çylşyrymly aragatnaşyklaryň toplumu gelip çykýar. Adatça, federal sudlarda aýry-áýry ştatlaryň kanunlary esasynda ýüze çykýan işler diňlenilmeýär. Ýöne, federal sudlaryň sud etmäge hukukly işleriniň toplumu hem bar; olar ştat sudlary tarapyndan diňlenilip we karar çykarylyp biliner. Şeýlekde, sudlaryň iki ulgamynyň hem, bir ugurda özboluşly sud etmek hukuklary we

beýleki ugurlarda gabat gelýän sud etmek hukuklary bardyr.

Konstitusıýa, sud häkimiýetiniň garassyzlygyny, «federal sudýalaryň özlerrini gowy alyp barýan halatlarynda, öz orunlarynda oturjakdygy» baradaky düzgünnamasyna esaslanyp kepillendirýär. İş ýüzünde bolsa, bu olaryň öz orunlarynda ömrüniň ahryryna çenli, ýa hormatly dynç alyşa çenli, ýa-da gullukdan gidýänçä oturjakdygyny aňladýar. Egerde, sudýa öz ornunda bolmak bilen düzüni bozsa, onuň garşysyna prezidente we federal hökümetiň beýleki resmi adamlaryna degişlilikde edilişi ýaly, impiçment düzgüni başlanylyp biliner. ABS-yň sudýalary prezident tarapyndan bellenilýär, olaryň belllenilmegi bolsa, Senat tarapyndan tassyklanylýar. Bular-dan başga, Kongress sudýalaryň is hakynyň möçberini kesgitleýär.

ÝOKARY SUD

Ýokary Sud Birleşen Ştatlaryň baş sudy bolup, ol Konstitusıýa tarapyndan ýörite döredilen ýeke-täk sud bolup durýar. Ýokary Suduň islendik kararyna hiç bir beýleki sudlarda şikayat edilip bilinmeýär. Kongresiň Ýokary Sudda oturyan sudýalaryň sanyny kesgitlemäge we haýsy ýagdaýlaryň onda seredilmäge degişlidigi baradaky meseläni käbir çäklendirmeler bilen çözmäge ygtyýary bardyr. Ýöne Kongress Konstitusıyanyň özi tarapyndan Ýokary Suda berlen ygtyýarlyklary üýtgedip bilmeýär.

Konstitusıýada sudýanyň wezipesini almak üçin hukugyň berilmek şertleri dogrusynda hiç zat aýdylmaýar. Ona sudýalaryň ýurist bolmalydygy barada hiç hili talaplar ýokdur, hakykatda bol-

sa, ähli federal sudýalar we Ýokary Suduň agzalary hemişe aklawçylaryň kollegiýasyndan durýardy.

Ýokary Sud döredilen wagtyndan bäri takmynan 200 ýyla golaý mundan öň, onuň agzalary 100-den sähelçe gowrakdy. Ilkinji Ýokary Sud onuň başlygyndan we baş agzasyndan durýardy. Soňraky 80 ýylyň içinde Ýokary Suduň agzalarynyň sany, 1869-njy ýylda bu guramanyň düzümi bir başlygyň we sekiz agzanyň derejesinde bellenilýänçä, üýtgap gelýärdi. Ýokary Suduň başlygy, bu suduň ýerine etiriji işlerine eýe bolan, wezipeli adam bolup durýar. Ýöne, ol ýa-da beýleki iş boýunça karar kabul edilende, Ýokary Suduň başlygynyň, edil agzalarynyňky ýaly bir sesi bardyr.

Ilki-ilkiler Ýokary Suduň sud etmek hukugy diňe iki hili işe: daşary döwletleriň görnükli ýolbaşçylaryna galtaşýan işlere we taraplaryň biri ştat bolan işlere gönükdirilendi. Beýleki ähli işlere Ýokary Sud tarapyndan diňe has aşaky düzümlerdäki sudlaryň arzalary netijesinde seredilýärdi.

Her ýylda gelýän münlerçe işleriň içinden, Ýokary Sud diňe 150-ä golaýyna seredýär. Olaryň köpüsi kanunyň teswirlemesini, ýa-da haýsydyr bir kanunyň ol ýa-da beýleki bölüminiň kabul edilmeginde Kongresiň ugur alan niýetlerini öz içine alýar. Ýöne Ýokary Suduň işiniň degerli bölegini ýerine etiriji häkimiýetiň kanunlarynyň we aktlarynyň Konstitusıýa gabat gelýändigini anyklamak düzýär. Sud derňewiniň bu hukuklary Konstitusıýada takyk görkezilen däl. Has takygy, olar Ýokary Suduň Konstitusıýany okamagy netijesinde

ABŞ-yn Ýokary Sudunyň agzalary (çepden saga):
Klarenstomas,
Entonni Skeýliýa,
Sandra Deý O' Konnor,
Entoni M. Kennedi,
Dewid H. Souter,
Stiwen J. Breýer,
Jon Pol Stiwenstons,
Ýokary Suduň başlygy
Uilyam H. Renkwist we
Rut Beýder Ginzberg.

özüniň garamagyna alan we amerikan ýurisprudensiýasynyň we ýuridiki tejribesiniň ösüş ýolunda päsgelçilik bolan, 1803-nji ýyldaky, Marberi Medisonyň garşysyna gozgalan işde ynanjylykly görkezendigi barasyndaky garaýşyny öňe çykaryar. Özüniň bu iş baradaky kararynda Ýokary Sud «Konstitusiýa bap gelmeýän kanuny aktyň kanun dälidigini tegerlaýardy we soňra «hiç bir şübhe bolmazdan sud edarasynyň ygtyýarynyň we borjunyň kanunyň düýp mazmunyny düşündirmekden» ybaratdygyny görkezýärdi. Agzalan garaýyş ştatlaryň hökümetlerine, ýerli hakimiýet guramalaryna hem ýaýradyldy.

Ýokary Suduň kararynyň biragyzdan kabul edilmegi hökman däl; kanun

tarapyndan bellenilen zerur sanlaryny düzýän ýönekeý köpçüligiň bolmagy, ýagny karar kabul etmekde bu guramanyň alty agzasynyň gatnaşmagy ýeterlikdir. Sesleriň bölünen halatynda, karar kabul edilen bolsa, Ýokary Sud, her biriniň bu guramanyň geljekki kararlarynyň esasy bolup hyzmat etjek köpçüligiň pikirini we azlygyň pikirini (ýa-da aýratyn pikirini) halka ýaýradýar. Köplenç Ýokary Suduň agzalary suduň düzüminiň aglaba böleginiň garaýyşlary bilen gabat gelýän sudýalaryň pikirlerini ýazyp alýarlar. Bu haçanda, Ýokary Suduň agzalarynyň, suduň aglaba böleginiň karar kabul etmegiň barşynda ugur alan sebäpleri zerarly däl-de, ol ýa-da beýleki karar bilen ylalaşýan mahalynda edilýär.

ŞIKAYAT SUDLARY WE FEDERAL OKRUG SUDLARY

ABŞ-yn sud ulgamynda Ýokary Suddan soňra ikinji derejäni, 1891-nji ýylda işleriň çözülmegine ýardam etmek we Ýokary Sudy onuň ägirt ýükünden kemkäseýin boşatmak maksady bilen döredilen, şikayat sudlary eýeleýär. Kongress 12 sany sebit okrug şikayat sudlaryny we federal okrug boýunça ABŞ-yn Şikayat suduny döretti. Bu sudlaryň her birinde oturýan sudýalaryň sany anyk suda baglylykda uly üýtgemelere (6-dan 28-e çenli) sezewar bolýar. Ýöne göçme sud mejlisleriniň köpüsünde sudýalaryň sany 10 bilen 15-iň aralygynda bolýar.

Şikayat sudlary özleriniň sud etmäge hukukly çäklerinde federal okrug sud-

larynyň (ikinci düzümlü federal sudlaryň) kararlaryna seredýärler. Şeýle hem, olara garaşsyz sazlaýjy guramalaryň işine seretmäge, bu guramalaryň halys tapdan düşen ýagdaýynda we hukuk meseleleri boýunça düýpli agzalalyklaryň bar mahalynda ygtyýarlyklar berlendir. Mundan başga-da, ABŞ-yn federal okrug boýunça Şikayat Sudy bütün ýurduň çäginde ýörite işler boýunça şikayat arzlaryna, ýagny söwda we senet işini etmek hukugy bilen bagly işlere, şeýle-de, ýörite sud etmäge hukukly sudlar, halkara söwda meseleleri boýunça Federal sud we Federal Şikayat sudy tarapyndan kabul edilýän kararlara seretmekde sud etmek hukugyna eýedir.

Şikayat sudlaryndan soňra, has aşaky düzümlü sudlar federal okrug sud-

Bu suratda Kolarado ştatynyň Denwer şäherinde ABS-yň federal okrug sudunda Terri Nikolsa (sagdan ikinji) sud edilişi şekillendirilipdir. Nikols 1995-nji ýylda Oklahoma ştatyndaky Oklahoma şäheriniň federal binýatlarynyň birinde bombany partlatmaga gatnaşandygy üçin suda berildi we aýyplandy.

larydyr. 50 ştat we ABS-yň çägi jebir çeken taraplaryň öz işleriniň sudy çözülyän ýerlerine aňsat yeter ýaly 94 sany sud okruglaryna bölünendir. Her bir okrug sudunda azyndan iki sudýa bardyr, kabir şunuň ýaly sudlarda birnäçe sudýalar bardyr. Sudýalaryň sany 24-den geçýän köp ilatly sud okruglarynyň hem sany az däl. İşlere seretmekde ýükün köp bolmagyna baglylykda, bir okrugyň sudýasy wagtlaýyn beýleki okrugda işläp biler. Şuňa meňzeş sud okruglarynyň çäklerini, ilatyň sanyna, meýdanyna we işiň görümine laýyklykda, Kongress belleýär. Käbir kiçi ştat-

laryň özleri şeýle sud okruglary bolup durýarlar, şol bir wagtda her bir uly ştatda: Nýu Ýorkda, Kaliforniýada we Teksasda 4 sud okrugy bardyr.

Sudýalar hemişelik işleýän sud okruglarynda işlemelidirler. Bu Kolumbiýa federal okrugyna degişli däl. Okrug sudýalary öz nobatdaky mejlislerini okrugyň dürli şäherlerinde geçirýärler.

Bu sudlarda çözülyän işleriň we hukuk jedelleriniň köpüsi federal jenaýat hukugy boýunça jenaýatlara we federal düzgün bozmalara, ýagny hat üsti bilen iberilmäge degişli däl zatlar, federal emlägiň talanmagyna, azyk önümleriniň

arassalygy baradaky kanunyň bozulmagyna, bank kanunlarynyň berjay edilmeligine, galp pul çykarylmagyna we kontrafaksiýa ýaly işlere degişlidir. Bular, uly geňiş agzalarynyň aýyplama aktlary bilen, umumy hukuga degişlilikde jenaýat edenleri aýyplayan we oturdalaryň iş boýunça karar çykarýan ýeketäk federal sudlardyr.

Her bir sud okrugynda bergidarlyk işleri boýunça hem sud bardyr, sebäbi Kongress bergidarlyk işleriniň ştat sudlarynda dal-de, eýsem federal sudlarda çözümelidigi hakynda karar kabul etdi. Bergidarlyk düzgünine laýyklykda, aýry-aýry adamlar, ýa-da kärhanalar bergidarlaryna bergisini berip bilmedik halatynda, öz aktiwleriniň suduň gözegçiligi astynda ýatyrylmagyny, ýa-da öz maliýe işleriniň tertibe salynmagyny we bergilerini üzmekligiň meýilnamasyny işläp düzmeği gazanyp bilerler.

SUD ETMÄGE HUKUKLY YÖRITE SUDLAR

Umumy sud etmäge hukukly federal sudlar ýeterlik bolmady we wagtal-wagtal ýörite sudlaryň döredilmeginde zerurlyk döredi. Olar «kanun sudlary» ady bilen bellidir, sebäbi olar Kongressiň kanuny tarapyndan döredildi. Bu sudlardaky sudýalar beýleki federal sudlardaky kärdeşleri ýaly, prezident tarapyndan ömürlük saýlanýarlar, ýöne olaryň Senat tarapyndan goldanylmasy hökmanydyr.

Häzirki wagtda birinji düzümiň sud etmäge hukugy kesgitli işleriň toparyna degişli işlerde ýurduň bütin çäğine ýaýraýan iki ýörite sudy bardyr. Halkara söwda meseleleri boýunça Federal sud halkara söwda we gümrükhana meseleleri bilen bagly işleriň seredilmesi bilen meşgullanýar. Federal Şikaýat sudunyň sud etmek hukugy Birleşen Ştatlara ýetirilen pul zyýanyň öwezini dolmak barasynda talap arzalaryna, federal düzgünler dogrusynda jedellere, hususy eýeçiligiň federal hökümet tarapyndan bikanun eýelenmegine we Birleşen Ştatlara bildirilen beýleki şikaýatlaryň tutuş toplumyna degişlidir. □